

Od figurica u terakoti do Bhārat Māte

Kratka povijest šaktizma, najdugovječnijega štovanja ženskoga božanskoga načela

Vesna Ratković*

Sažetak

Šaktizam, štovanje boginje u hinduizmu, najdugovječnije je štovanje ženskoga božanskoga načela, vid štovanja star čak 4000 godina. Prve naznake toga štovanja sežu u civilizaciju doline Inda, a štovanje se je do danas razvilo u različite oblike. Kako bi se predstavila ta najdugovječnija i iznimno bogata tradicija štovanja ženskoga načela, ovaj rad daje sažet pregled povijesti štovanja boginje u Indiji s naglaskom na ključne tekstualne izvore te pojašnjenja osnovnih pojmova koji se povezuju sa štovanjem boginje u hinduizmu.

Ključne riječi: *hinduizam; šaktizam; Devī; śakti; Bhārat Mātā*

Uvod

Kada bi se poimenično navela imena svih poznatih boginja svih nama poznatih civilizacija, opseg jednoga prosječnoga preglednoga rada vjerojatno ne bi bio dovoljan. Boginja je božanstvo koje se predočuje u tjelesnom obliku žene. Još od prvih agrikulturnih zajednica ljudi su štovali božansku snagu u ženskom obliku. Kreativnost i stvaranje, plodnost, produktivnost povezivani su sa ženama, pa potom i s nekom nevidljivom, nadnaravnom ženskom snagom, ženskim načelom. Zamisao boginje »nas privlači svojim zavodljivim šarmom, budi našu znatiželju svojim moćima i mami nas svojom ugodnom i neobuzdanom prirodom« (Olson, 1986, 1).¹ Njezina pojava može biti i lijepa i neprivaćna, a njezina narav dobroćudna i milostiva ili nerazborita i razorna.

Barstow (1986) ističe da su boginje štovane od najranijih vremena, puno duže nego što su štovana muška božanstva. Dokaz su starosti takva štovanja skulpture boginja, njihovi prikazi ugravirani u kamenu te boginje izrađene od gline, pro-

* Vesna Ratković, doktorandica, Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Jordanovac 110, 10000 Zagreb, Hrvatska. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-6526-1964>. E-adresa: vesna.ratkovic@ffrz.hr

1 Svi citati na hrvatskom jeziku koji su izvorno na drugim jezicima prijevod su autorice rada.

nađene od Sibira do južne Afrike, od doline Inda do Irske, i datirane u otprilike 25.000 godina pr. Kr. Zajedničko je svim tim povijesnim dokazima to da su, usprkos razlikama u stilovima, sve te boginje prikazane bez lica i da je očito da je boginja »smatrana glavnim magičnim izvorom moći, i duhovne i materijalne« (Barstow, 1986, 8).

Slijedom povijesnih, ponajprije društvenih okolnosti, kult štovanja ženskoga načela zamijenjen je dominantnim štovanjem muškoga načela gotovo svugdje osim na Indijskom potkontinentu. Indijska tradicija koja se temelji ponajviše na hinduizmu, u kojem Devī (“Boginja”) stoji ravnopravno uz bok Šivi i Viṣṇuu, prisutna je svugdje i svi ju štuju te je, uz šivizam i višnuizam, prisutan i šaktizam. To dokazuju i *pūje*,² hodočašća i svetkovine njoj u čast. Stručnjak iz područja indijskih religija i jezika Bjarne Wernicke–Olesen (2022, 245) ističe kako je upravo proučavanje boginje u južnoj Aziji proučavanje hinduizma samoga jer svi hinduisti štuju boginju u nekom od njezinih brojnih oblika, od onoga blagog i dobroćudnoga (*saumya*) do neobuzdanoga i strašnoga (*ugra*), od seoskih, lokalnih boginja do panhinduističkih boginja. Štovanje boginje je inherentno većini stanovnika na području današnje Indije. Kako bismo predstavili tu najdugovječniju i iznimno bogatu tradiciju štovanja ženskoga načela, ovaj rad sadržava kratak pregled povijesti štovanja boginje u Indiji te pojašnjenja osnovnih izraza koji se vežu uz štovanje boginje u hinduizmu.

1. Pojam i razvojne faze hinduizma

Hinduizam je religijski, filozofski i društveni sustav koji se od ostalih velikih religijskih sustava razlikuje po tom što nema osnivača ni proroka, nema temeljno učenje ni središnji autoritet koji govori što je ispravno, a što nije. Ujedno je jedan od najstarijih i najmnogoljudnijih religijskih sustava, a temelji se na Vedama³ koje su datirane u drugu polovicu drugoga tisućljeća pr. Kr.

Hinduizam je teško definirati. Čak i kada razgovarate s hinduistima, bilo da su svakodnevni praktičari ili svećenici — svatko od njih, ma koliko bio upoznat s načelima hinduizma, dat će drugačiju definiciju hinduizma, ali i pojmima hinduista jer hinduist može biti politeist, monoteist, panteist, može biti strogi vegetarijanac, ali i osoba koja u mesnim jelima uživa svakodnevno. Upravo ta otvorenost i prilagodljivost hinduizma osnažuje mnoge hinduiste i daje im osjećaj slobode.

Na pitanje što je zapravo hinduizam vjerojatno je ponajbolji odgovor dao Klaus Klostermaier (2007, 3) rekavši da hinduizam »tumači svijet hinduistima, čini im život smislenim, pruža im teorijski i praktični okvir za njihovu individualnu i

2 *Pūjā* je ritualno štovanje božanstva u kojem se prinosima, molitvom i drugim simboličnim radnjama povezuje s božanstvom.

3 Vede (sansk. *vid*, “znati”), tekstovi na kojima se temelji hinduizam, ujedno najstarija indijska književnost. Najstariji tekstovi nastajali su otprilike oko 1500. pr. Kr., a prenosili su se usmeno. Četiri su vedske zbirke: *Rgveda* (zbirka vjerskih hvalospjeva), *Yajurveda* (zbirka žrtvenih izreka i svetih izričaja), *Sāmaveda* (zbirka obrednih pjesama), *Atharvaveda* (zbirka magijskih pjesama, čarolija i inkantacija).

zajedničku egzistenciju, obrazuje ih intelektualno i moralno te, konačno, ispunjava njihove težnje za transcendentnom slobodom i spasenjem«.

Razvoj onoga što danas nazivamo hinduizmom, a u literaturi se navodi i kao mladi brahmanizam, možemo pratiti kroz nekoliko faza (Ježić, 2001, 10): 1. vedizam (polovica 2. tisućljeća pr. Kr. — sredina 1. tisućljeća pr. Kr.); 2. *purāṇski* brahmanizam (sredina 1. tisućljeća pr. Kr. — 7./8. stoljeće); 3. tantrički brahmanizam (7. stoljeće — prva stoljeća drugoga tisućljeća), 4. hinduizam ili mladi brahmanizam (11./12. stoljeće — 18. stoljeće); 4. neohinduizam ili suvremeni brahmanizam (19./20. stoljeće). Povijest šaktizma uglavnom prati navedene faze, no zbog svojega podrijetla i statusa koje je štovanje boginje u društvu imalo, dijelom se ipak razlikuje od razvojnih faza hinduizma. Šaktizam počinje s figuricama u terakoti i razvio se je u mnoge oblike i utjelovljenja, od kojih je jedna i Bhārat Mātā, odnosno Majka Indija.

2. Povijest štovanja boginje u hinduizmu

Wernicke–Olesen (2022, 251–267) o šaktizmu piše kroz četiri faze: 1. podrijetlo šaktizma, 2. brahmansko–sanskrtski šaktizam, 3. tantrički šaktizam te 4. *kula*, *kaula*⁴ i visokorazvijeni šaktizam. Nešto razrađeniji povijesni razvoj šaktizma donosi Narendra Nath Bhattacharya (1974): 1. predvedski elementi, 2. vedsko razdoblje i razdoblje tranzicije, 3. novi religijski pokreti (600. pr. Kr. — 300.), 4. uspon šaktizma (300.–700.), 5. razdoblje ekspanzije šaktizma (700.–1000.), 6. ranosrednjovjekovni šaktizam (1000.–1300.), 7. kasnosrednjovjekovni šaktizam (1300.–1700.), 8. moderni šaktizam (od 1700.).

Uzevši u obzir navedene povijesne preglede i literaturu, u radu se usredotočujemo na ključne oblike šaktizma: 1. začetke štovanja ženskoga načela u dolini Inda, 2. boginje koje se spominju u Vedama, 3. temeljne tekstove šaktizma *Devīmāhātmyu* i *Devībhāgavatapurāṇu*, 4. tantrički šaktizam te 5. politički šaktizam.

2.1. Začetci štovanja ženskoga načela u dolini Inda

Civilizacija doline Inda, uz mezopotamsku i egipatsku, najstarija je svjetska civilizacija i ujedno najprostranija, a vrhunac joj je bio između 2600. i 1750. pr. Kr. (Jacobsen, 2012, s. v. *Indus Civilization*). Tijekom arheoloških istraživanja na tom su području pronađene figurice od terakote i gline u obliku ženskoga tijela te niz anikoničkih kamenih predmeta, za koje neki znanstvenici smatraju da su *proto-yoni* te da predstavljaju ženski reproduktivni organ (Wernicke–Olesen, 2022, 251). O kultu štovanja ženskoga načela svjedoči i činjenica da je na području Harappe pronađeno 1.143 figurica ženskih likova naspram 407 figurica muških likova (Parpola, 2015, 173). Pišući o korijenima hinduizma Asko Parpola (2015, 240–241) ističe da su na području Harappe pronađeni i pečati s likom boginje

4 Šaktističke tantrističke tradicije.

rata koja jaše tigra, a na području Mohenjo Dara pečati sa ženom koja preskače vodenog bivola, što dovodi u vezu s hinduističkom boginjom Durgom, koja jašući tigra ili lava ubija demona Mahiṣu u obliku bivola. Iako nema jasnih i nedvojbenih izvora koji bi svjedočili o štovanju ženskoga načela za vrijeme civilizacije doline Inda, većina indologa ženske likove na pronadenim predmetima tumači kao prikaze boginje, što, ističe McDaniel (2004, 4), govori da se na području današnje Indije boginja štuje najmanje 4000 godina. Brubaker (1986, 149) smatra da, osim pronadenih artefakata, o štovanju ženskoga božanskoga načela govori i činjenica da je u današnjoj Indiji štovanje boginje zastupljenije na jugu i istoku, regijama do kojih se Arijci nisu toliko raširili.

2.2. Boginje u Vedama

S dolaskom Arijaca na područje današnje Indije u središte vjerovanja i štovanja dolaze muška božanstva. Rezultat je to, kako navodi Ingalls (1974, xv), doseljeničke arijevske–sanskrske kulture koja je bila ratnička, patrijarhalna u upravljanju i nasljeđivanju, a tadašnje domaće stanovništvo, koje je štovalo boginje, nije umjelo pisati, a kamoli pisati na sanskrtu.

Vedski panteon možemo podijeliti na bogove čija se moć očituje u prirodnim pojavama, na bogove čuvarе ćudorednoga poretka i bogove o kojima ovise žrtveni obredi (Ježić, 2001, 14). Muški bogovi Indra (“grom”), Agni (“vatra”) i Rudra (“oluja”) predstavljeni su kao vladari prirodnih pojava. Boginje su bile njegovateljice, zaštitnice, majke, one koje daju energiju i pročišćavaju, poput Uṣas (“zora”), Rātrī (“noć”), Pṛthivī (“zemlja”), Sarasvatī (“rijeka”), Vāc (“riječ”), Aditi (majka Āditya, čuvara *ṛte*, odnosno pravde), Indrāṇī ili Śacī (vrhovnica bogova, pratiteljica Indre), Nirṛti (“razaranje”). Kada je riječ o boginjama, one se prema Pintchman (1994, 20) u vedskim tekstovima dijele na dvije grupe: boginje koje su povezane s materijalnošću, “tvari” kreacije, i boginje koje su više povezane s kozmičkom energijom, “životnom silom” koja pokreće kreativni proces i oživljava kreaciju, s tim da je, kako naglašava autorica, granica među njima nejasna te mnoge boginje pripadaju objema grupama. Slijedom te podjele, prvoj grupi pripadaju Pṛthivī i Aditi, a u drugoj su Vāc i Indrāṇī.

Navedenim boginjama posvećeno je i nekoliko hvalospjeva u *Rgvedi*, među kojima je najvažnija *Devīsūkta*, u kojoj se razaznaju prvi pisani tragovi šaktizma: »Krećem se s Rudrama, s Vasuima, i krećem se s Ādityama, s Viśvadevama / Održavam Mitru i Varuṇu, i Indru i Agnija, i oba Aśvina« (RV.X.125:1). »Ja sam vladarica, sakupljačica dobara, ona koja je shvatila, prva među onima kojima se žrtvuje / bogovi su me rasprostranili na mnoge načine, postojim i donosim (dobra) na mnoga mjesta« (RV.X.125: 3). Izdvojeni stihovi *Devīsūkta*, koje inače izgovara boginja Vāc, svjedoče o sveprisutnoj i svemoćnoj boginji. Iako su vedskim razdobljem dominirala muška božanstva, u cijelom hvalospjevu, ističe Bose (2023, 14), može se osjetiti prisutnost božanskoga ženskoga načela sveprožimajuće moći — u *Rgvedi* ona je božanstvo koje drži na okupu sve. Taj hvalospjev dio je i *Devīmāhātmye*, kasnijega temeljnoga teksta šaktizma.

Uz iznimku Sarasvatī, boginje koje se spominju u Vedama ili nisu preživjele već sljedeće razdoblje ili im je status bitno reduciran do vremena kada su *purāṇe* završene.⁵ Zanimljivo, čak ni Uṣas, iako se zaziva 20 puta u hvalospjevima, a spominje više od 300 puta u Vedama, nije dočekala postvedsko razdoblje (Bhattacharya, 1974, 27–28). Sve boginje koje se kasnije spominju, Ambikā, Umā, Durgā, Kālī, su »nevedske boginje koje su prihvatili vedski Ariji« (Bhattacharya, 1974, 31). Neke su nearijske lokalne boginje uspjele ući u Vede, poput Nirṛti, neobuzdane i zloslutne boginje razaranja i ženske moći, od koje se u *R̥gvedi* traži zaštita od muških božanstava (Wernicke–Olesen, 2022, 251–254).

2.3. Devīmāhātmya i Devībhāgavatapurāṇa — temeljni tekstovi šaktizma

Vedski katenoteizam⁶ je zbog zamiranja vedskih žrtava s vremenom oslabio te je sukladno time oslabio i kult Indre, Agnija i Some. U sljedećem razdoblju, razdoblju *purāṇskoga* brahmanizma, u kojem su temeljni spisi epovi i *purāṇe*, javljaju se novi vrhovni bogovi — Brahman, Viṣṇu i Śiva. Navedenom trimurtiju⁷ postepeno se je pridružila Devī (“Boginja”), znana još i kao Durgā i Śakti. U prvom razdoblju *purāṇskoga* brahmanizma imala je podređenu ulogu kao pratiteljica, supruga triju glavnih bogova — Pārvatī ili Durgā za Śivu, Lakṣmī za Viṣṇua, Sarasvatī za Brahmana. Za napomenuti je da su hinduistički bogovi i boginje, iako oblikovani prema ljudima, neizmjerljivo snažniji od ljudi i postoje u odnosu na čovječanstvo i ostale oblike zemaljskoga života (Bose, 2023, 9).

Božanska bića, općenito, nisu bila dio izvornih priča oblikovanih u epove, a ulazak boginja u epove bio je nešto kasniji u usporedbi s bogovima (Hiltebeitel, 2000, 115). U epovima se boginje najviše spominju u kontekstu ratova, pobjeda, smrti i razaranja te su dio rubnoga brahmansko–sanskrtškoga svijeta, kojemu se polako prilagodavaju (Wernicke–Olesen, 2022, 254). Boginja se nekoliko puta spominje u *Mahābhārati* kao vedska Mṛtyu (“smrt”) te kao Durgā u *Durgāstotri* (MBh VI.23) i *Durgāstavi* (MBh IV.6).

Ključan trenutak u razvoju štovanja Mahādevī (“Velike Boginje”) donose dva teksta: *Devīmāhātmya* (“Hvalospjev Boginji”) i *Devībhāgavatapurāṇa* (“*Purāna* štovatelja bogovite Devī”). Prije nego se dotaknemo navedenih tekstova, valja spomenuti tri ključna izraza koja se vežu uz Devī i kojima se Devī opisuje, a to su *śakti*, *prakṛti* i *māyā*.

2.3.1. Ključni pojmovi šaktizma

Imenica *śakti* (od sanskrtškoga korijena glagola *śak* u značenju ‘biti sposoban, moćan’) ženskoga je roda i znači ‘moć, sposobnost, snaga, trud, energija’. Sām

5 *Purāṇe* su priče o djelima i životima hinduističkih božanstava. To su mitovi, legende, genealogija, različitih datacija i podrijetla.

6 Katenoteizam ili henoteizam je termin koji je utemeljio njemački indolog Max Muller, a koji označava štovanje pojedinog boga kao najvišega u trenutku njegova slavljenja (Ježić, 2001, 15).

7 Trimurti je trojstvo bogova Brahmana, Viṣṇua i Śive kao vrhovnih kozmičkih načela stvaranja, održavanja i uništenja. U ikonografiji se prikazuje kao jedno tijelo s trima glavama.

izraz označava »kozmičko načelo energije koji se opisuje kao aktivna dimenzija Brahmana,⁸ odnosno Apsoluta« (Pintchman, 1994, 3). Tambs–Lyche (1999, 16) razlikuje značenje toga izraza u množini i jedini: u jedini označava pokret na kozmičkoj razini, a u množini moći pojedinca ili pojedinoga božanstva. *Śakti* označava moć, snagu božanskoga djelovanja, njegovu energiju jer, prema tantrikom tumačenju,⁹ Brahman je početak i on je sveznajući, ali bez *Śakti*, bez njegove pratiteljice, supruge, ne bi bio svemoguć i sveprisutan. Ona je snaga koja pokreće bogove, a svemir je tek njezina puka pojava. Ukratko, svijet ne postoji bez *śakti* (Tigunait, 1998, 67). Taj izraz ne samo da atribuirao hinduističku boginju, nego ju često i personificira, pri čemu ona tada predstavlja božansku sklonost djelovanju, a ne nedjelovanju, sklonost otkrivanju i igri (Kinsley, 1996, 83).

S boginjom se povezuje i izraz *prakṛti*, od sanskrtskoga prefiksa *pra*, koji znači 'naprijed, ispred, izvoran, temeljan' i imenice *kṛti* značenja 'stvaranje'. Zajedno znače "stvaranje prije ili na početku, izvorni ili prirodni oblik ili stanje bilo čega, izvorna ili primarna tvar". Riječ je o imenici ženskoga roda, koja u filozofiji *sāṃkhya* označava materijalno načelo, "pratorbu", prirodu koja predstavlja aktivno i jedinstveno počelo (Andrijanić, 2012, 7).¹⁰ U šaktizmu *prakṛti* označava apstraktno, kozmičko načelo materijalnosti, kao i samu očitovanu materiju (Pintchman, 1994, 3), čime je boginja, kao *prakṛti*, materijalni uzrok stvaranja, neposredni izvor kozmosa (Pintchman, 1994, 145–6). Kao *prakṛti* boginja se »identificira s materijalnim svijetom i posebno s ritmovima života koji su u osnovi svih bića« (Kinsley, 1978, 499).

Māyā je treći izraz koji se povezuje s Devī. I ta je riječ imenica ženskoga roda (od sanskrtskoga korijena glagola *mā* u značenju 'mjeriti'), znači 'iluzija, privid', također označava kreativnu, ali i obmanjujuću moć Brahmana ili materijalni oblik koji nastaje pobudivanjem takve moći (Pintchman, 1994, 5). U filozofiji advaite svijet je shvaćen kao privid, kao *māyā*, zbog čega taj izraz ima određene negativne konotacije, no u šaktizmu *māyā* predstavlja stvaralačku i u isto vrijeme varljivu moć boginje.

Izraze *śakti*, *prakṛti* i *māyā* Wernicke–Olesen (2022, 256) promatra na tri razine te zaključuje kako se na kozmološkoj razini boginja poistovjećuje s tim apstraktnim načelima koja nadilaze sve posebnosti, na teološkoj razini su ta načela utjelovljena u različitim pojedinačnim boginjama, za koje se kaže da su manifestacije jedne Mahādevī ("Velike Boginje"), a na antropološkoj razini *śakti*, *prakṛti* i *māyā* čine bit žena. Premda su u sanskrtskoj literaturi poznati i prije nego što su dovedeni u vezu s hinduističkom boginjom, izrazi *śakti*, *prakṛti* i *māyā* često

8 Još u *upaniṣadima* Brahman je poiman kao »krajnja bit svemira« i »sveobuhvatno« (Veljačić, 1979, 55), »najviša sućina svemira« (Andrijanić, 2012, 22), »ne-osobno apsolutno načelo« (Silvestre et al., 2024, 381), »vrhovni izvor vanjskog svijeta« (Hiriyana, 1980, 61).

9 Tantrizam je filozofska i religijska ezoterička struja, pokret u hinduizmu (neki oblici se mogu naći u jainizmu i buddhizmu). Nastao je u 4.–5. stoljeću izvan vedskoga brahmanizma. Odnosi se i na učenja sekte *śakta*, koja štuje Mahādevī (usp. poglavlje 2.4.).

10 U dualističkoj filozofiji *sāṃkhya* nasuprot *prakṛti* je *puruṣa*, "osoba", subjekt, duša koja predstavlja pasivno i množveno počelo.

su shvaćeni kao ženska kozmička načela (Pintchman, 1994, 5) te time zapravo daju podlogu za aktivno žensko božansko načelo koje je ravnopravno s muškim božanstvima.

2.3.2. *Devīmāhātmya* — kristalizacija *Devī*

U *Devīmāhātmyi*, djelu nastalom između 5. i 7. stoljeća, *Devī* se štuje kao boginja ratnica koja spašava svijet od zla. *Devīmāhātmya* je dio *Mārkaṇḍeyapurāṇe*, jedne od 18 velikih *purāṇa*, odnosno *mahāpurāṇa*, ali se, kako ističe Coburn (1991, 8), uvelike razlikuje od tipičnih *purāṇskih* tekstova. Naime, *Devīmāhātmyu* krasí cjelovitost, u tekstu je jako malo dodanih stihova, zaživjelo je kao samostalno djelo te sadržava najmanje 67 komentara, što je znatan broj.¹¹

Taj religijski tekst od 700 stihova, raspoređenih u 13 poglavlja, Coburn (1984, 307) smatra ključnim u »kristalizaciji tradicije boginje«. U tom trodijelnom tekstu *Devī* se, u obličju boginje *Durge*, bori protiv niza demona poput *Madhe* i *Kaitabhe*, *Mahiṣe*, *Raktabīja*, a sve kako bi zaštitila bogove. Njezin *vāhana*¹² je lav i prikazana je s deset ruku u kojima nosi oružja koja su joj darovala muška božanstva.¹³

U *Devīmāhātmyi* *Devī* je poistovjećena s trima ranije spomenutim kozmogonijskim osnovama: energijom (*śakti*), kreativnom i obmanjujućom moći (*māyā*) te materijalnosti (*prakṛti*). Koncepti *māyā* i *prakṛti*, koji su u ranijim filozofskim i teološkim raspravama imali negativne konotacije, tu su prikazani znatno pozitivnije (Pintchman, 1994, 2–5).

Takoder, *Devī* je prikazana kao božanska stvoriteljica cijeloga svijeta, kozmosa, uključujući i sve bogove. To kaže i sam bog *Brahman*: »Ti držiš cijeli kozmos, ti stvaraš čitav svijet / O, *Devī*, ti ga čuvaš, ti ga uvijek uništavaš // U emisiji [kozmosa], ti si oblik stvaranja, a u održavanju (kozmosa), ti si oblik postojanja / [...] [Ti si] veliko znanje (*Mahāvīdyā*), velika iluzija (*Mahāmāyā*), velika mudrost (*Mahāmedhā*), velika svjesnost (*Mahāsmṛtiḥ*), velika obmana (*Mahāmohā*), velika *Devī* (*Mahādevī*) i veliki ženski demon (*Mahāsūrī*)« (DM, 1.75–6).¹⁴

U bitkama s demonima očituje se na različite načine, u obliku različitih utjelovljenja, avatara, poput primjerice crne, ljutite i krvi žedne *Kālī* ili dobronamjerne i lijepe *Ambike*. Ta utjelovljenja, kao i sva druga, su *Devīne śakti*, njezine moći. To su ujedno i lokalne boginje, odnosno boginje nevedskoga, predarijskoga podrijetla koje su tim tekstom sanskritizirane. Upravo u *Devīmāhātmyi* Coburn (1984, 53–58) iščitava vrhunac uključivanja boginja u brahmanizam, odnosno nji-

11 Jedini *purāṇski* tekst koji ima više komentara od *Devīmāhātmye* je *Bhāgavatapurāṇa* (Coburn, 1991, 8).

12 *Vāhana* ili stvorenje koje služi kao vozilo ili "nosač" određenoga božanstva.

13 *Durgi* je trozubac (*triśūl*) dao *Śiva*, rotirajući disk (*sudarśanacakra*) *Viṣṇu*, *Varuṇa* joj je poklonio školjku (*śaṅkha*), *Agni* joj je dao koplje, luk i dva tobolca puna strijela darovao joj je *Vāyu*, *Indra* joj je dao munju (*vajra*) i zvono (*ghaṅṭā*), *Yama* joj je dao štap smrti (*kāladanḍa*), bog mora omču (*pāśa*), *Prajāpati* joj je dao nisku perli (*akṣamālā*), *Brahma* vrč (*kamaṇḍalu*), *Kāla* mač (*khaḍga*), *Viśvakarmā* sjekiru (*paraśu*) (prema *Devīmāhātmya*, 2.20–8).

14 Sva imena u zagradama ujedno su imena za *Durgu*.

hova pripajanja hinduizmu, što je započelo ranije, a imalo je začetak u civilizaciji doline Inda. Ta prilagodba nastavila se je u *Devībhāgavatapurāṇi*, u kojoj su također boginje prikazane u svojem strašnom, *ugra*, obliku i narav im je ratnička. U tom Wernicke–Olesen (2022, 259) vidi nastojanje da se takav vid lokalnih boginja uklopi u nešto tradicionalniji brahmansko–sanskrtski okvir, a sve kako bi se uskladili ortodoksni brahmanizam i narodna vjerovanja.

2.3.3. Devībhāgavatapurāṇa — spoj brahmanizma i tantrizma

Nastanak teksta *Devībhāgavatapurāṇa* većina indologa smješta između 9. i 14. stoljeća. Smatra se *upapurāṇom*,¹⁵ odnosno sekundarnom, dopunskom *purāṇom*. To je djelo na sanskrtu i sastoji se od 18.000 stihova podijeljenih u 12 knjiga, odnosno *skanda*. Nastavak je teološke predodžbe o Devī koja je započela u *Devīmāhātmyi*, a ovdje se je sintetizirala s tantričkim promišljanjima. *Devībhāgavatapurāṇa* sadržava verziju *Devīmāhātmye* i nanovo iznosi brojne *purāṇske* mitove (Foulston i Aboott, 2009, 13). Posebno je zanimljiva *Devīgītā* (“Devīna pjesma”), koja se smatra šaktističkom varijantom višnuističke *Bhagavadgīte*. Cijela *Devībhāgavatapurāṇa* oslanja se na *Bhāgavatapurāṇu*, u kojoj je Kṛṣṇa, Višņuov avatar, vrhovna manifestacija božanskoga.

I u *Devībhāgavatapurāṇi* Devī je opisana kao *śakti*, *māyā* i *prakṛti*, ali je identificirana i s Brahmanom, što je moguće iščitati iz riječi same Devī: »Uvijek je jedinstvo, ne postoji razlika, između istinske biti mene i Njega [Brahmana] / Taj koji je On, to sam ja, i ta koja sam ja, je On, razlika je zbog iluzije« (DBhP, 3.6.2.).

Od tantričkih elemenata, za koje Brown (1990, 152) ističe da su ih autor(i) i redaktor nevoljko uvrstili, mogu se izdvojiti *nyāse* (tantrički rituali pri kojima se dodiruju određene točke na tijelu izgovarajući mantrе), *yantrе* (geometrijski dijagrami koji se koriste u tantričkim obredima), *dhyāne* (tantričke meditacije) i *bija–mantrе* (sjemene jednosložne mantrе). Nadalje, javlja se i Devīno učenje o *kuṇḍalinī yogi* (tantričko učenje o zmijolikoj *yogi* u kojoj je tijelo samoga vježbača glavno sredstvo za postizanje oslobođenja, *mukti*) te ideja da su i *mukti* i *bhukti* (tantrički nauk o uživanju) darovi Devī te da se ne isključuju. Za izdvojiti su stihovi iz *Devīgīte* u kojima Devī tumači *yogu* kojom ju je moguće spoznati: »Izjednačivši uzdah i izdah koji se kreću u nosu / onaj koji nema svjetovnih želja, koji nema grijeha, koji ne zavidi // Koji posjeduje iskrenu predanost na tihom mjestu, u pećini / On može otopiti cijeli svoj slog *ha* u slog *ra* // On može sjajni, božanski *ra* otopiti u *ī* / On može svoj mudri *ī* otopiti u *hrīṃ* // Lišen riječi i rečenog, lišen stanja dvojnosti / On bi trebao postiti stanje nevidljivog blaženstva u mjestu kontemplacije // Ovako, o, kralju, pojmvši mene meditacijom / Ovako on postaje moj oblik jer je jednakost dvojega« (DG, 4.45–49).

Uz *Devīmāhātmyu* i *Devībhāgavatapurāṇu* valja spomenuti i druge *purāṇske* tekstove šaktizma: *Devīpurāṇa* (9. st.), *Kālikāpurāṇa* (11. st.), *Mahābhāgavatapurāṇa* (nakon 12. st.) te *Brahmavaivartapurāṇa* (15. st.). Uz jačanje šaktizma u *purāṇskoj*, štovanje boginje jačalo je i u tantričkoj tradiciji, i to više ili manje istovremeno.

15 *Upapurāṇe* se svojim sadržajem uvelike oslanjaju na *mahāpurāṇe*.

2.4. Tantrički šaktizam

U širem smislu tantrе su tekstovi u kojima se s vremenom spajaju lokalna, nevedska vjerovanja, kultovi i običaji s brahmanističkom tradicijom¹⁶ te time čine najmlađu skupinu sanskrtskih svetih tekstova (Ježić, 2001, 41). U užem smislu tantrе su tantrički tekstovi posvećeni kultu boginja.¹⁷

Tantrе donose mnoge promjene: obraćaju se i ženama i nižim kastama koje su do tada bile isključene iz vedskih obreda. Prema tantričkomu učenju, Mahādevī (“Velika Boginja”) prisutna je u svakoj ženi, ali je ona i skup svih žena, te samim time svaka žena posjeduje moć da iskaže sveto znanje koje joj je usađeno (Bose, 2023, 77). Apsolut je polariziran na muški i ženski vid, pri čemu muška strana ne može djelovati samostalno, nego jedino kroz svoju *śakti*, s kojom je nerazdvojno povezan, koja je zamišljena kao boginja i koja je obično iznad muškoga božanstva (Pintchman, 1994, 110). Samim time u razdoblju tantričkoga brahmanizma dolazi do jačega štovanja boginje, posebno boginja koje nisu pratiteljice i supruge muškim božanstvima i koje se javljaju u svojim strašnim oblicima poput Kālī, Cāmuṇḍe i Bhairave. Međutim, taj fenomen još nije u potpunosti istražen (Wernicke–Olesen, 2022, 261).

U šaktističkoj tradiciji toga razdoblja javljaju se smjerovi koji promiču konzumaciju alkohola, nečistih i zabranjenih supstancija s naglaskom na tjelesne izlučevine, zatim stanja opsjednutosti, vježbanje *yoge*, erotski misticizam. Jedna od posebnosti tantrе je tijelo koje je u središtu zanimanja — bez tijela se, prema tantričkomu učenju, ne može iskusiti svijet ni postići oslobođenje, *mukti*, jer je tijelo posrednik između univerzalnoga i pojedinačnoga te ujedno medij za identifikaciju s božanstvima (Flood, 2006, 125–126, 131).

Svoj vrhunac tantrički šaktizam doseže između 11. i 13. stoljeća. Šaktističkih tantričkih kultova ima nekoliko, no mogu se okvirno podijeliti u dvije tradicije, ovisno o tom na koji boginjin vid stavljaju naglasak. *Kālī–kula* (“Kālīna loza”), povezana je sa zastrašujućim i žestokim vidom boginje. Rituali te tradicije u proturječju su s vedskim ritualima te se *Kālī–kula* veže s ljevorukom tanтром. S druge strane je *Śrī–kula* (“Śrīina loza”), koja štuje dobroćudni vid boginje te se u načelu odriče rituala koji krše vedske norme i veže se uz desnoruku tantru (Foulston i Aboott, 2009, 105–106). Najvažniji tekstovi tantričkoga šaktizma su *Saundaryalaharī* (8. st.) i *Lakṣmītantra* (9.–12. st.).

2.5. Politički šaktizam

Od sredine 19. stoljeća šaktizam je dio indijskoga nacionalizma (Bhattacharya, 1974, 161) kao vid borbe za neovisnost. Vrhunac šaktističkoga pjesništva *bhakti* vjerojatno je hvalospjev *Bande Mātaram* (“Hvalim te, Majko”), istaknutoga bengalskoga autora Bankima Chandre Chatterjija iz 19. stoljeća. U hvalospjevu, čije je stihove uglazbio nobelovac Rabindranath Tagore, boginja je personifikacija

16 Osim u hinduizmu, tantrizam se je javio u buddhizmu i dinizmu.

17 Tantrički tekstovi višnuizma su *samhite*, a šivizma *āgame*.

Bengala, a potom i Indije (Ježić, 2001, 82): »Klanjam ti se, Majko, / bogato navodnjena, bogato plodna, / prohladna vjetrovima južnim, / tamna usjevima žetve, / Majko! [...] Majko, davateljice blagodati, davateljice blaženstva!« (Chatterji, 2006, 48–49). Sama pjesma bila je dodatan impuls u borbi za neovisnost Indije, a roman *Anandamath* (“Samostan blaženstva”, 1882.), kojega je dio, bio je podloga za stvaranje ideje Bhārat Māte (“Majka Indija”). Za McKean (1996, 264) roman *Anandamath* predstavlja izum tradicije “matriotizma”, koji kombinira europske političke koncepte nacionalne države, napretka, poretka i patriotizma sa složenim nasljedem mitološke razrade i ritualnoga štovanja hinduističkih boginja, a koji je posebno jak u Bengalu.

Prvi ikonografski prikaz Bhārat Māte dao je Abanindranath Tagore. Na slici iz 1905. Bhārat Mātā ima četiri ruke koje ukazuju na božansku moć, a u njima nosi knjigu (*śikṣā*), brojanicu (*dīkṣā*), snopove riže (*anna*) i komad bijele tkanine (*bastra*). Ti predmeti predstavljaju četiri dara domovine svojoj djeci: blagoslove učenja, duhovne milosti, hrane i odjeće. Ubrzo se Bhārat Mātā počinje predstavljati s kartom Indije jer se kao boginja treba i vizualno razlikovati od ostalih ženskih hinduističkih božanstava, a tako ujedno postaje simbol autentične mlade nacije (Ramaswamy, 2010, 54). Sljedeći korak u ikonografiji Bhārat Māte bio je njezino vizualno povezivanje s Durgom, naoružanom ratničkom boginjom. Činjenicu da je upravo takav prikaz boginje Bhārat Māte živ i danas Eck (2012, 312) tumači ne toliko time što su ga izmislili i instrumentalizirali u kolonijalnom kontekstu stari i novi hinduistički nacionalisti, nego zbog raširenoga asocijativnoga značenja koje je dugo povezivalo zemlju i boginju.

Zaključak

U hinduizmu Devī ima arhetipske uloge: ona je zaštitnica, uništavateljica zla, hraniteljica koja svojim štovateljima daje sve što oni od nje traže. Boginja se javlja u nekoliko različitih avatara koje prati bogata ikonografija. Vjernici joj posvećuju brojne *pūje*, odlaze na hodočašća, od kojih su najvažnija u svetištima Vaiṣṇo Devī i Kāmākhya. Tu su i mnogi šaktistički blagdani, među kojima su dva velika posvećena Durgi i njezinim avatarima. U proljeće se devet dana slavi Navarātri, u jesen se deset dana obilježava Durgina pobjeda nad demonom Mahiṣom u sklopu Durgā Pūje, zvane još i Mahā Navarātri (“Velika Navarātri”).

Štovanje boginje ima različite oblike i izričaje, od figurica u terakoti i pečata na kojima je ona ratnica na tigru, preko Durge, koja se suprotstavlja demonima na lavu, do Bhārat Māte, koja danas predstavlja samu Indiju. Bilo da je riječ o lokalnim i regionalnim ili panindijskim boginjama, šaktizam je uspio odoljeti svim iskušenjima, mijenjao se je u skladu s promjenama društvenih okolnosti, sanskritizirao se i personificirao te je postao najdugovječnije štovanje ženskoga božanskoga načela.

*Literatura**Primarna literatura i skraćénice*

- Devi Mahatmyam.* (DM) Sanskrit Documents. <https://sanskritdocuments.org/> (26. 06. 2025.).
- Devīgītā.* (DG) Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages. <http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil.html> (26. 06. 2025.).
- Mahābhārata, Parvans 1 — 18.* (MBh) Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages. <http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil.html> (26. 06. 2025.).
- Rgveda–Samhitā. Mandala 10.* (RV) Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages. <http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil.html> (26. 06. 2025.).
- Śrīmad–Devībhāgavatam.* (1922). (DBhP) ur. Swami Vijnanananda. Delhi: Motilal Banardisass.

Sekundarna literatura

- Andrijanić, Ivan (2012). *Filozofija vedānte: Filozofska tumačenja upanišadi Bijele Yajurvede.* Zagreb: FF Press.
- Barstow, Anne L. (1986). The Prehistoric Goddess. U: Carl Olson (ur.), *The Book of the Goddess, Past and Present: An Introduction to Her Religion* (str. 7–15). New York: Crossroad.
- Bhattacharya, Narendra Nath (1974). *History of the Śākta Religion.* Delhi: Munshiram Manoharlala.
- Bose, Mandakranta (2023). *Women in the Hindu World.* San Rafael: Mandala.
- Brown, Mackenzie C. (1990). *The Triumph of The Goddess.* Albany: State University of New York.
- Brubaker, Richard L. (1986). The Untamed Goddesses of Village India. U: Carl Olson (ur.), *The Book of the Goddess, Past and Present: An Introduction to Her Religion* (str. 145–160). New York: Crossroad.
- Chatterji, Bankim Chandra (2006). *Anandamath.* New Delhi: Orient Paperbacks.
- Coburn, Thomas B. (1985). *Devī Māhāmatmya: The Crystallization of the Goddess Tradition.* Delhi: Motilal Banardisass.
- Coburn, Thomas B. (1991). *Encountering The Goddess.* Albany: State University of New York.
- Eck, Diana L. (2012). *India: A Sacred Geography.* New York: Harmony Books.
- Flood, Gavin (2006). *The Tantric Body: The Secret Tradition of Hindu Religion.* London: Taurus.
- Foulston, Lynn; Aboott, Stuart (2009). *Hindu Goddesses: Beliefs and Practices.* Eastbourne: Sussex Academic.
- Hiriyanna, Mysore (1980). *Osnove indijske filozofije.* Zagreb: Naprijed.
- Hiltebeitel, Alf (2000). Draupadi's Question. U: A. Hiltebeitel i K. M. Erndl (ur.), *Is the Goddess a feminist?* (str. 113–121). New York: New York University.
- Ingalls, Daniel H. H. (1974). Foreword. U: Brown C. Mackenzie, *God as Mother: A Feminine Theology in India* (str. xiii–xvii). Vermont: Claude Stark & Co.
- Jacobsen, Knut A. (2012). *Brill's Encyclopedia of Hinduism: Volume Four.* Leiden: Brill
- Ježić, Mislav (2001). Brahmanizam. U: M. Ježić et al. (ur.), *Istočne religije* (str. 11–81). Zagreb: Filozofski fakultet Zagreb.

- Kinsley, David R. (1978) The Portrait of the Goddess in the Devī-māhātmya. *Journal of the American Academy of Religion*, 46(4), 489–506.
- Kinsley, David R. (1996). Kālī — Blood and Death Out of Place. U: S. J. Hawley i D. M. Wulff (ur.), *Devi: Goddesses of India* (str. 77–86). Los Angeles: University of California.
- Klostermaier, Klaus K. (2007). *A Survey of Hinduism*. New York: State University of New York.
- McDaniel, June (2004). *Offering Flowers, Feeding Skulls: Popular Goddess Worship in West Bengal*. New York: Oxford University.
- McKean, Lise (1996). Bhārat Mātā: Mother India and Her Militant Matriots. U: S. J. Hawley i D. M. Wulff (ur.), *Devi: Goddesses of India* (str. 250–280). Los Angeles: University of California.
- Olson, Carl (1986). Introduction. U: Carl Olson (ur.), *The Book of the Goddess, Past and Present: An Introduction to Her Religion* (str. 1–6). New York: Crossroad.
- Parpola, Asko (2015). *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Valley Civilization*. New York: Oxford University.
- Pintchman, Tracy (1994). *The Rise of the Goddess in the Hindu Tradition*. Albany: State University of New York.
- Ramaswamy, Sumathi (2010). *The Goddess and the Nation: Mapping Mother India*. Durham: Duke University.
- Silvestre, Ricardo Sousa; Herbert, Alan; Bilimoria, Purushottama (2024). Concepts of God and the Divine in Indian Traditions. *Sophia*, 63, 379–387.
- Tambs-Lyche, Harald (1999). Introduction. U: H. Tambs-Lyche (ur.), *The Feminine Sacred in South Asia* (str. 9–35). Delhi: Lordson.
- Tigunait, Rajmani (1998). *Śakti: The Power in Tantra*. Honesdale: Himalayan Institute.
- Veljačić, Čedomil (1979). *Filozofija istočnih naroda: Knjiga prva: Indijska filozofija i odabrani tekstovi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Wernicke-Olesen, Bjarne (2022). Hinduism and the Goddess: Śakta Traditions. U: Gavin Flood (ur.), *Wiley Blackwell Companion to Hinduism* (str. 245–274). New Jersey: John Wiley & Sons.

From Terracotta Figurines to Bhārat Mātā

A Brief History of Śaktism, the Longest–Lasting Worship of the Divine Feminine Principle

Vesna Ratković*

Summary

Śaktism is goddess worship in Hinduism and is the longest–standing worship of the divine feminine principle, a form of worship that has endured for 4,000 years. The first indications of such worship date back to the Indus Valley Civilization and are evident in ancient terracotta figurines and seals with female figures. Goddess worship in India endures to this day and has developed into various forms. Today, perhaps the most prominent is the goddess Bhārat Mātā, Mother India. In order to present this abiding and exceptionally rich tradition of worship of the feminine principle, this paper presents a brief overview of the history of goddess worship in India in five stages: (1) the beginnings of the worship of the feminine principle in the Indus Valley Civilization, (2) goddesses in the Vedas with an emphasis on Devīsūkta, (3) the fundamental scriptures of Śaktism, that is, Devīmāhātmya and Devībhāgavata purāṇa, (4) tantric Śaktism, and (5) political Śaktism. Also, the paper explains the terms śakti, prakṛti and māyā as basic concepts associated with goddess worship in Hinduism.

Keywords: Hinduism; Śaktism; Devī; śakti; Bhārat Mātā

* Vesna Ratković, Ph.D. Student, Faculty of Philosophy and Religious Studies University of Zagreb. Address: Jordanovac 110, 10000 Zagreb, Croatia. E-mail: vesna.ratkovic@ffz.h